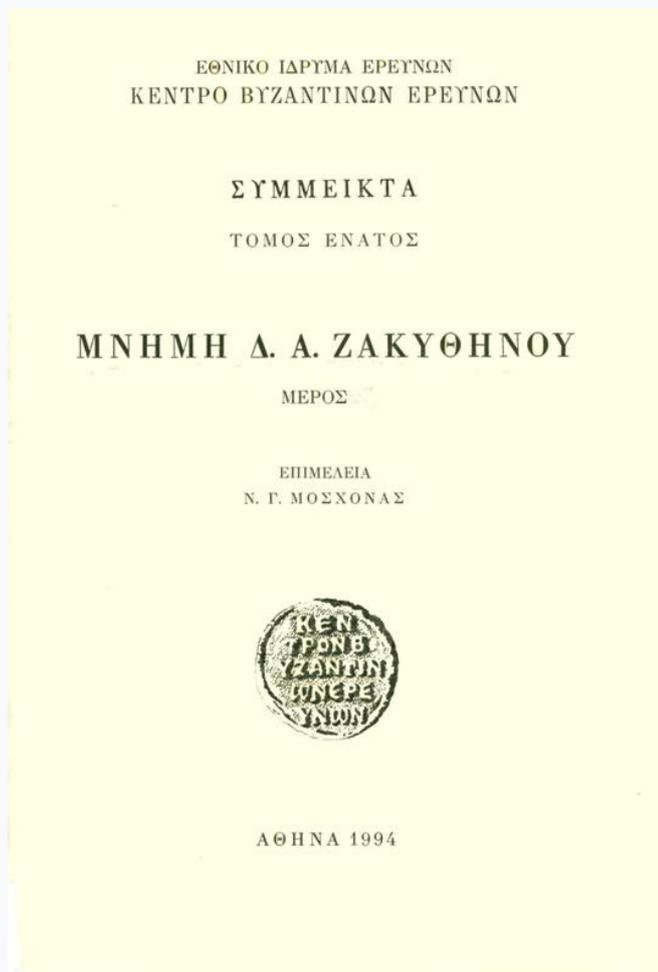

Byzantina Symmeikta

Vol 9 (1994)

SYMMEIKTA: IN MEMORIAM OF D.A. ZAKYTHINOS 9A

Η γλώσσα της βενετικής γραφειοκρατίας· η αντιπαράθεση λατινικής και ελληνικής γλώσσας στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος-15ος αι.)

Χαράλαμπος ΓΑΣΠΑΡΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.765](https://doi.org/10.12681/byzsym.765)

Copyright © 2014, Χαράλαμπος ΓΑΣΠΑΡΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ. (1994). Η γλώσσα της βενετικής γραφειοκρατίας· η αντιπαράθεση λατινικής και ελληνικής γλώσσας στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος-15ος αι.). *Byzantina Symmeikta*, 9, 141–156. <https://doi.org/10.12681/byzsym.765>

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ
Η ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (13ος-15ος αι.)

Το 1211 οι Βενετοί παρέλαβαν την Κρήτη με τη φιλοδοξία, όπως τουλάχιστον φαίνεται στην *Concessio*, να μετατρέψουν το νησί όχι απλώς σε ένα εμπορικό σταθμό, αλλά σε ένα κομμάτι της Γαληνοτάτης καθόλα όμοιο με τη μητρόπολη. Οι Βενετοί άποικοι θα ήταν οι κυρίαρχοι και ρυθμιστές και οι ντόπιοι κάτοικοι η μεσαία και η κατώτερη τάξη που θα εργαζόταν για το εμπόριο της Βενετίας. Στην πραγματικότητα όμως όχι μόνο καθυστέρησαν και δυσκολεύτηκαν να διεισδύσουν και να κατακτήσουν ολόκληρο το νησί, αλλά και στους υπόλοιπους τομείς της πολιτικής και οικονομικής ζωής δεν κατάφεραν να διατηρήσουν το μονοπώλιο. Πολύ σύντομα αναγκάστηκαν από τις συγκυρίες και τις επαναστάσεις να παραχωρήσουν σημαντικά δικαιώματα, όπως και εκτάσεις γης, σε παλιές «αρχοντικές» οικογένειες. Παρά την απαγόρευση, η μεταβίβαση γης στους ντόπιους γινόταν όλο και συχνότερη ήδη από το 13ο αιώνα. Οι μικτοί γάμοι οδηγούσαν όπως ήταν φυσικό στη δημιουργία μιας ενδιάμεσης τάξης που είχε ή απαιτούσε πλήρη δικαιώματα. Το κεφάλαιο και το επιχειρηματικό πνεύμα των Ελλήνων έκανε όλο και εντονότερη την παρουσία του στις εμπορικές συναλλαγές.

Στον αγροτικό τομέα και στο χώρο της υπαίθρου η κυριαρχία των Ελλήνων ήταν αναμφισβήτητη λόγω του περιορισμένου αρχικά αριθμού αποίκων που κατέληξαν εκεί για μόνιμη εγκατάσταση. Ο ρόλος της πλειονότητας των Ελλήνων κατά τους πρώτους αιώνες της κατοχής ήταν περιορισμένος στο χώρο των μικρομεσαίων ιδιοκτητών και κυρίως των άμεσων καλλιεργητών. Οι άποικοι που

έφθασαν στην Κρήτη από τη Βενετία προέρχονταν από τη μεσαία τάξη της μητρόπολης και φιλοδοξούσαν να αποτελέσουν την κυρίαρχη τάξη. Γρήγορα όμως οι περισσότεροι απ' αυτούς, εξαιτίας των οικονομικών δυσχερειών, έφθασαν στο σημείο να μην διαφέρουν από την όλο και ανερχόμενη τάξη των Ελλήνων γαιοκτημόνων και εμπόρων.

Δεν θα ήταν ίσως υπερβολή να θεωρήσουμε ότι η Βενετία δεν αντέδρασε δυναμικά απέναντι στην εισβολή του ελληνικού στοιχείου σε όλους τους τομείς της οικονομίας και σταδιακά της διοίκησης. Αντιλήφθηκε πολύ γρήγορα ότι με τον τρόπο αυτό το κέρδος της θα ήταν μεγαλύτερο, μια και ως κράτος είναι γνωστό ότι στηριζόταν στο εμπόριο που απέφερε όλο και περισσότερο χρήμα. Παρά την επέμβαση της Βενετίας στα εκκλησιαστικά πράγματα του νησιού, ιδιαίτερα κατά τους πρώτους αιώνες της κυριαρχίας, το ορθόδοξο δόγμα ορθώθηκε δυναμικά και βοήθησε στη διατήρηση της ταυτότητας του ντόπιου πληθυσμού. Πλάι στη θρησκεία η γλώσσα υπήρξε και αυτή φυσικά ένα στοιχείο που όχι μόνο διατηρήθηκε, αλλά και εξελίχθηκε. Οι Βενετοί όχι μόνο δεν ήταν σε θέση να μειώσουν το ρόλο της ελληνικής γλώσσας, αλλά αναγκάστηκαν σε πολλούς τομείς να την υιοθετήσουν εν μέρει.

Στην Κρήτη αποκρυσταλλώθηκαν δύο μεγάλες γλωσσικές ομάδες, από τη μια οι αρχικοί άποικοι και στη συνέχεια οι απόγονοί τους που μιλούσαν τα ιταλικά, ή ακόμη καλύτερα τα βενετσιάνικα, και από την άλλη οι ντόπιοι που μιλούσαν τα ελληνικά. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η αριθμητική υπεροχή του ελληνικού στοιχείου έδινε στην ελληνική γλώσσα το προβάδισμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο περιηγητής Pero Tafur στις αρχές του 15ου αιώνα (1437-1438) σημειώνει ότι στην Κρήτη η γλώσσα είναι ελληνική και η κυβέρνηση από τη Βενετία¹. Ως επίσημη όμως γλώσσα στην Κρήτη, όπως και στη μητρόπολη, οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν τη λα-

1. J. P. A. VAN DER VIN, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Traveller's Tales*, τόμ. 2, Κωνσταντινούπολη 1980, σελ. 692.

τινική, άγνωστη στους ντόπιους και τους υπόλοιπους αλλόγλωσσους εμπόρους των λιμανιών, κατανοητή στην καλύτερη περίπτωση για τους Ιταλούς αποίκους.

Η εξέταση του γενικότερου θέματος της γλωσσικής επικοινωνίας στο νησί παρουσιάζει από τη φύση του δυσκολίες, αφού οι πληροφορίες είναι ιδιαίτερα περιορισμένες και έμμεσες. Γι' αυτό, το ζήτημα που θα μας απασχολήσει στη μελέτη αυτή αφορά πιο συγκεκριμένα τη ρύθμιση, στο επίπεδο της γραφειοκρατίας, των διαφορετικών γλωσσικών ιδιωμάτων που υπήρχαν στην Κρήτη, καθώς και την επιρροή της ελληνικής στη λατινική γλώσσα των εγγράφων. Η εξέταση θα περιοριστεί στα επίσημα έγγραφα και στην αντιπαράθεση της λατινικής με την ελληνική γλώσσα, αφού τα βενετσιάνικα και τα ιταλικά, εκτός από κάποιες εξαιρέσεις, εισέβαλαν στο χώρο της δημόσιας διοίκησης μετά τα μέσα του 15ου αιώνα. Ιδιαίτερο βάρος θα δοθεί στη χρήση ελληνικών όρων και λέξεων στα λατινικά κείμενα. Η υιοθέτηση στοιχείων της ελληνικής γλώσσας αποδείχθηκε αναγκαστική, αφού για τους συντάκτες των λατινικών κειμένων ήταν ευκολότερο να μεταγράψουν σε λατινικούς χαρακτήρες τους ελληνικούς όρους και λέξεις, με τις οποίες έρχονταν πιο συχνά σε επαφή, παρά να τους μεταφράσουν.

Τα έγγραφα θα πρέπει να διακριθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τα έγγραφα των δημοσίων υπηρεσιών και τα ιδιωτικά συμβόλαια. Και στις δύο αυτές κατηγορίες εντοπίζονται διαφορές ανάλογα με το είδος των συναλλαγών ή των υποθέσεων που διαπραγματεύονται τα έγγραφα, στα οποία η ελληνική γλώσσα έχει αφήσει λιγότερο ή περισσότερο τα σημάδια της.

Η επίσημη λατινική ή ακριβέστερα η μεσαιωνική λατινική των εγγράφων ήταν γλώσσα αρκετά τυποποιημένη και με φτωχό λεξιλόγιο, αφού τη χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά στις γραφειοκρατικές διαδικασίες. Σε κείμενα λιγότερο επίσημα ή σε μαρτυρίες και αναφορές πολιτών συναντά κανείς και το βενετικό ιδίωμα που χρησιμοποιούσαν οι συντάκτες. Η ελληνική γλώσσα δεν έγινε ποτέ η επίσημη γλώσσα της βενετικής γραφειοκρατίας στην Κρήτη. Τα λατινικά αντικαταστάθηκαν σταδιακά και εν μέρει μόνο, κυρίως

μετά τα μέσα του 15ου αιώνα, από τα ιταλικά. Αντίθετα, τα ελληνικά επιβλήθηκαν στη συμβολαιογραφική γλώσσα εκ μέρους των ελλήνων συμβολαιογράφων μετά τα μέσα επίσης του 15ου αιώνα και κυρίως το 16ο και 17ο αιώνα, παρά την ύπαρξη, ήδη από το 14ο αιώνα, μεμονωμένων ελλήνων συμβολαιογράφων που συνέτασσαν τα συμβόλαιά τους στα ελληνικά.

Όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι, ιδιαίτερα μάλιστα οι μεσαιόι και ανώτεροι, ήταν Βενετοί. Οι Έλληνες είχαν τη δυνατότητα, παρά την αρχική απαγόρευση, να καταλάβουν κατώτερες θέσεις, κυρίως γραφέων ή συμβολαιογράφων της Δουκικής Καγκελαρίας². Οι έλληνες υπάλληλοι που γνώριζαν βέβαια τη λατινική γλώσσα ή οι ελληνομαθείς Λατίνοι ήταν απαραίτητοι γιατί μιλούσαν τη γλώσσα των ντόπιων³. Αυτοί μετέφραζαν τυχόν ελληνικά έγγραφα, κυρίως συμβόλαια, και έρχονταν σ' επαφή με το ελληνόγλωσσο κοινό. Τα κενά ελληνόγλωσσων ή ελληνομαθών υπαλλήλων καλύπτονταν και από τους «ελεύθερους» συμβολαιογράφους, τους οποίους οι αρχές είχαν το δικαίωμα να καλέσουν για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, όταν υπήρχε ανάγκη⁴. Οι υπάλληλοι αυτοί φρόντιζαν επίσης για την απόδοση στα ελληνικά (*vulgariter, vulgarem*) όλων των αποφάσεων που ενδιέφεραν και τους Έλληνες και οι οποίες ανακοινώνονταν προφορικά. Η προφορική ανακοίνωση (*bando*) ήταν το μοναδικό μέσο κοινοποίησης των νόμων και των αποφάσεων και γινόταν σε επιλεγμένα και πολυσύχναστα μέρη της πόλης (Δουκικό παλάτι, *loggia-Iobium, ruga magistra*, κεντρική πλατεία) ή, ανάλογα με το περιεχόμενό τους, ακόμη και στο μπούργκο ή στα χω-

2. ΔΕΣΠΑΣΙΑΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Αξιώματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 16ο και 17ο αιώνα», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σελ. 110-116.

3. Το 1341, για παράδειγμα, ο βενετός ρέκτορας του Πτελεού είχε ανάγκη ενός ικανού γραφέα που θα ήξερε ελληνικά, αλλά θα ήταν Λατίνος (F. THIRIET, *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, τόμ. 1 (1329-1399), Παρίσι 1958, αρ. 30).

4. Σύμφωνα με το διοριστήριο έγγραφο Έλληνα συμβολαιογράφου: *...et si vocatus fuerit per dominationem ad videndum aliquam cartam, de ipsa dicet quod sibi melius apparebit, utrum sit bona vel mala et si erit inde sincerus et si requisitus fuerit a curia ut veniat ad scribendum in servicio communis...* (βλ. ΜΑΡΙΑΣ ΧΑΙΡΕΤΗ, «Διοριστήριο έγγραφο Έλληνα νοταρίου της Κρήτης (1365)», *Θησαυρίσματα* 3 (1964), σελ. 68).

ριά. Ο κήρυκας (*gastaldio, preco*) τα ανακοίνωνε στα λατινικά ή/και στα ελληνικά (*greco sermone*)⁵. Δεν είναι γνωστό αν και τότε καθιερώθηκε η τοιχοκόλληση των διαταγμάτων και των αποφάσεων⁶. Στην καθομιλουμένη επίσης, ιταλική ή ελληνική, γίνονταν συνήθως και οι καταθέσεις κατηγορουμένων ή μαρτύρων στις δίκες, ενώ τα επίσημα πρακτικά γράφονταν στα λατινικά. Αυτό διευκόλυνε το πρόσωπο που κατέθετε τόσο στο να εκφραστεί, όσο και στο να επιβεβαιώσει και να υπογράψει στη συνέχεια όσα είχε καταθέσει ο ίδιος ή κάποιος άλλος μάρτυρας⁷.

Στην αντιπαράθεση ελληνικής και λατινικής γλώσσας σημαντικός ήταν ο ρόλος των συμβολαιογράφων αφού έρχονταν σ' επαφή τόσο με τις δημόσιες υπηρεσίες όσο και με τους πελάτες τους, Ιταλούς και Έλληνες συγχρόνως. Μπορεί να διακρίνει κανείς τους «δημόσιους» συμβολαιογράφους (*notarii curie palatii*) και τους «ελεύθερους επαγγελματίες» (*notarii proprii*). Οι πρώτοι ήταν ενταγμένοι άμεσα στον κρατικό μηχανισμό και εργάζονταν για συγκεκριμένες υπηρεσίες. Οι άλλοι, έμμεσα εξαρτημένοι από το Δημόσιο, εργάζονταν για λογαριασμό τους, με σκοπό τη σύνταξη ιδιωτικών συμβολαίων. Ο αριθμός των δημοσίων ή πιο επίσημα των συμβολαιογράφων της Δουκικής Καγκελαρίας ήταν καθορισμένος και ανερχόταν σε 12. Οι θέσεις καλύπτονταν αρχικά αποκλειστικά

5. *Volumus similiter, quod promissionis tenorem hanc faciatis in publico legi et exponi vulgarem* (G. TAFEL - G. THOMAS, *Urkunden zur alteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τόμ. 2, Βιέννη 1856-1857, σελ. 263). Στη βενετοκρατούμενη Μεθώνη και Κορώνη η ανακοίνωση των αποφάσεων και των διαταγμάτων γινόταν, όπως αναφέρεται σχεδόν πάντα, στα λατινικά και στα ελληνικά: 1383, Νοεμβρίου 13: *...per Theodoro de Basilio prechone voce preconia in platea solita et consueta fuit de mandato infrascriptorum dominorum chastellanorum publicatum prout inferius continetur et in foro in grecum per Stamati de Negroponto preconem.*— 1453, Αυγούστου 22: *La qual termination et deliberation de comandamento del prenominato magnifico Reziamento in li luogi publici consueti fo proclamada si in grego come in latin per voxe de Nicola de Modon gastaldo...* (C. N. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, τόμ. 4, Παρίσι 1882, σελ. 26 και 47).

6. PAOLA RATTI VIDULICH, *Duca di Candia. Bandi (1313-1329)*, (Fonti per la storia di Venezia. Sez. I - Archivi Pubblici), Βενετία 1965, σελ. IX-X.

7. Βλ. παραδείγματα καταθέσεων, ELISABETH SANTSCHI, «Procès criminels en Crète vénitienne (1354-1389)», *Θησαυρίσματα* 7 (1970), σελ. 82-96.

από Βενετούς. Σταδιακά όμως, και ίσως από πολύ νωρίς, οι Έλληνες διείσδυσαν στο χώρο αυτό και μάλιστα τόσο δυναμικά ώστε κατά τα τέλη του 16ου αιώνα να επισημαίνεται στην Έκθεση του Γενικού Προνοητή Κρήτης Ιάκωβου Foscarini ότι και οι 12 συμβολαιογράφοι της Δουκικής Καγκελαρίας ήταν Έλληνες. Παρά τα παράπονα των Βενετών ο ίδιος σημειώνει ότι αυτό ήταν ένα φυσικό αποτέλεσμα γιατί γνώριζαν την ελληνική γλώσσα (...*semplíce loro beneffitio ad'interpretation...*)⁸. Το γεγονός διαφωτίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης συμβολαιογράφων ή ακόμη και απλών υπαλλήλων, όπως ήταν οι γραφείς, στις δημόσιες υπηρεσίες που να γνωρίζουν τη γλώσσα των ντόπιων. Αυτοί θα έρχονταν σ' επαφή με το ελληνόγλωσσο κοινό, αλλά και με τα τυχόν λίγα έγγραφα σε ελληνική γλώσσα. Θα τους χρησιμοποιούσαν επίσης και ως μεταφραστές όχι μόνο εγγράφων προς καταχώρηση, αλλά και των αποφάσεων των αρχών από τα λατινικά σε ελληνικά για την προφορική τους ανακοίνωση. Θεωρείται βέβαια δεδομένο ότι οι υπάλληλοι αυτοί γνώριζαν τη λατινική υπηρεσιακή γλώσσα.

Οι «ελεύθεροι» συμβολαιογράφοι ασκούσαν το επάγγελμα ύστερα από την παραχώρηση άδειας από τις αρχές. Οι θέσεις τους δεν ήταν καθορισμένες. Η εντιμότητα και η υπόληψη ήταν τις περισσότερες φορές τα απαιτούμενα προσόντα ή τουλάχιστον εκείνα που πρόβαλλε η άδεια. Η γνώση της γλώσσας ήταν αυτονόητη. Η άδεια καθόριζε όχι μόνο την περιοχή που θα ασκούσε το επάγγελμά του ο συμβολαιογράφος, αλλά και την επίσημη γλώσσα που θα χρησιμοποιούσε, τη λατινική δηλαδή ή την ελληνική⁹.

Δεν είναι γνωστό με ποιο τρόπο ακριβώς αποκτούσαν τις απαραίτητες γνώσεις τους οι συμβολαιογράφοι της Κρήτης. Στην Ιταλία λειτουργούσαν λαϊκά σχολεία για συμβολαιογράφους ήδη από

8. Βλ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, ό.π., σελ. 111.

9. *Nos vero habito consilio diligenti de ipsius fama inquiri fecimus diligenter et cum examinari fecimus iuxta usum et quia inventa est persona legalitatis et bone fame ac sufficiens et idoneus ad tabellionati officium exercendum ... tabellionatus officio uti debeat fideliter et legaliter secundum quod consuetudo Grecorum exigit et requirit* (βλ. ΧΑΙΡΕΤΗ, ό.π., σελ. 68).

τα τέλη του 11ου αιώνα, οπότε το επάγγελμα είχε μεγάλη ζήτηση και έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης. Οι μαρτυρίες για την ύπαρξη τέτοιων σχολείων σε πρώιμες εποχές περιορίζονται στην αναφορά του τίτλου *magister* και *magister grammaticae*, καθώς και στα συμβολαιογραφικά υποδείγματα (*formularia*), που δεν είναι όμως βέβαιο, αν προορίζονταν για χρήση των μαθητών ή των συμβολαιογράφων. Σε μεταγενέστερες εποχές (14ος κ.ε.) κυκλοφορούσαν αρκετά υποδείγματα και μάλιστα επωνύμων για χρήση αποδεδειγμένα πλέον τόσο από τα σχολεία, όσο και από τους συμβολαιογράφους¹⁰.

Δεν είχαν όλοι οι συμβολαιογράφοι το ίδιο επίπεδο γνώσεων. Έτσι, από τη μια πλευρά βρίσκονταν εκείνοι που είχαν σπουδάσει την *ars dictandi* σε ένα καλό σχολείο και είχαν μια ισχυρή «προουμανιστική-ρητορική» παιδεία που τους επέτρεπε να επεμβαίνουν στις νομικές διαδικασίες με τις οποίες έρχονταν σε επαφή. Από την αντίθετη ακριβώς πλευρά βρίσκονταν όλοι εκείνοι οι συμβολαιογράφοι που είχαν διδαχτεί τις βασικές γνώσεις και είχαν αποστηθίσει τους τύπους των συμβολαιογραφικών πράξεων, τους οποίους εφαρμόζαν πολλές φορές με αμφίβολα αποτελέσματα. Οι τελευταίοι αυτοί ήταν στη διάθεση οποιουδήποτε, ενώ οι πρώτοι είχαν τη δυνατότητα να καταλάβουν τις θέσεις των επισήμων συμβολαιογράφων (*notarii sacri palatii*). Η διαφορά αυτή μπορεί να ανιχνευτεί και μέσα στην ίδια τη συντεχνία τους¹¹.

Στην Κρήτη οι μαρτυρίες για σχολεία αφορούν τη διδασκαλία της ιταλικής και της ελληνικής γλώσσας και λιγότερο ίσως της επίσημης λατινικής των δημοσίων υπηρεσιών. Δεν είναι ευδιάκριτο πάντα ποια ακριβώς γλώσσα, την ιταλική δηλαδή ή τη λατινική, δίδασκε ένας Ιταλός δάσκαλος, όπως για παράδειγμα ο *magister*

10. Για το Βυζάντιο, βλ. HÉLÈNE SARADI, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*, Αθήνα 1992. Επίσης, G. FERRARI, «Registro Vaticano di atti bizantini di diritto privato», *Studi Bizantini e Neoellenici* 4 (1935), σελ. 255-256.— G. ARNALDI, «Scuole nella Marca Trevigiana e a Venezia nel secolo XIII», *Storia della cultura veneta*, τόμ. 1, Βιτσέντζα 1976, σελ. 358-373.

11. ARNALDI, ό.π.

gramaticus ή *professor artis gramatice* Πέτρος de Narnia από το Spoleto¹². Είναι φανερό όμως ότι οι αρχές είχαν ανάγκη από στελέχη που θα γνώριζαν τη λατινική. Έτσι, για παράδειγμα, στα μέσα περίπου του 14ου αιώνα (1345) αποφάσισαν να επιδοτήσουν με 25 υπέρπυρα το χρόνο τον *magister* Φραγκίσκο de Bancaria για το ενοίκιο της κατοικίας του, θεωρώντας την ενέργεια αυτή ως κίνητρο για να παραμείνει στο Χάνδακα. Ο de Bancaria διηύθυνε σχολείο για την εκμάθηση «της γλώσσας και άλλων επιστημών» (...*regens scholas in gramatica et aliis scientiis...*) ιδιαίτερα χρήσιμων¹³. Από την άλλη μεριά υπήρχαν και οι δάσκαλοι που αναλάμβαναν να διδάξουν γραφή και ανάγνωση της καθομιλουμένης ιταλικής (...*scribere et legere ad modum mercatorum...*) ή κυριολεκτώντας της γλώσσας που μιλιόταν στην αγορά και στο λιμάνι (...*scribere et legere vulgariter ad modum maercatorum...*), όπως και κάποιων απαραίτητων στοιχείων γύρω από τους εμπορικούς όρους, τα νομίσματα, τα μέτρα, τα σταθμά και άλλους μαθηματικούς υπολογισμούς (*abaco*) για τους υποψήφιους εμπόρους¹⁴. Η διδασκαλία της ελληνικής ξεκινούσε μέσα από τα εκκλησιαστικά βιβλία με σκοπό την παροχή των βασικών τουλάχιστον γνώσεων στους μελλοντικούς ιερωμένους ή τη δημιουργία ομάδας αντιγραφέων για την παραγωγή χειρογράφων, όπως αφήνουν να εννοηθεί κάποιες ιδιωτικές συμβάσεις μαθητείας¹⁵. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι πολλοί δάσκαλοι της ελληνικής ήταν παπάδες. Δεν θα ήταν

12. A. PERTUSI, «Leonzio Pilato a Creta prima del 1358-1359. Scuole e cultura a Creta durante il secolo XIV°», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), 2, σελ. 372-377. Πρβλ. A. VAN GEMERT, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σελ. 41.

13. PERTUSI, *ό.π.*, σελ. 379.

14. ASV, *Notai di Candia*, busta 189, φ. 171^Γ και 176^Γ.

15. 9 Μαΐου 1385: Ο καλόγερος Βαρλαάμ, κάτοικος του χωριού Αθάνατοι, εμπιστεύεται το θετό γιο του Ιωάννη στον παπά Νικόλαο Κοτιδιανό, κάτοικο του Χάνδακα, για ένα χρόνο με σκοπό: *toto dicto tempore ipsum docere et instruere debeas in litteras grecas quod sciet scribere grecas litteras xirighia et stronghilia comuniter*. Η αμοιβή του δασκάλου θα ήταν 30 grossi, αγγαρείες και κανίσκια, σύμφωνα με τη συνήθεια των ελληνικών σχολείων (*que faciunt in scolis grecis*). Σε περίπτωση που ο νέος δεν θα μάθαινε όσα είχαν συμφωνηθεί, δεν ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει αμοιβή στο δάσκαλο (ASV, *Notai di Candia*, busta 189, φ. 74^Υ).

παράλογο να υποθέσουμε ότι κάποιοι από τους συμβολαιογράφους της Δουκικής Καγκελαρίας, αλλά και από τους ελεύθερους επαγγελματίες, κυρίως Ιταλούς, είχαν λάβει τις απαραίτητες γνώσεις στην Ιταλία πριν καταλήξουν στην Κρήτη ή ύστερα από ένα ταξίδι τους εκεί για τον ίδιο σκοπό. Οι υπόλοιποι είχαν περιοριστεί απλώς στην εκμάθηση της γλώσσας και των τύπων των συμβολαιογραφικών πράξεων¹⁶.

Η επίσημη γλώσσα σύνταξης των συμβολαίων, όπως και η πελατεία, δεν είχε σχέση με την εθνικότητα του συμβολαιογράφου. Έτσι, υπήρχαν οι Ιταλοί συμβολαιογράφοι που συνέτασσαν στα λατινικά και είχαν πελάτες Ιταλούς και Έλληνες και οι έλληνες συμβολαιογράφοι που συνέτασσαν τόσο στα λατινικά όσο και στα ελληνικά και είχαν πελάτες Έλληνες και Ιταλούς επίσης. Σε μεταγενέστερες εποχές (16ος αι.) υπήρχαν συμβολαιογράφοι που τηρούσαν ξεχωριστά κατάστιχα ιταλικών και ελληνικών συμβολαίων. ενώ υπήρχαν περιπτώσεις ελληνικών συμβολαίων γραμμένα με λατινικούς χαρακτήρες¹⁷.

Οι συμβολαιογράφοι ελληνικής γλώσσας (*notarii in scriptura greca*) δρούσαν κυρίως στα χωριά και τα κάστρα της υπαίθρου, όπου η πλειονότητα των κατοίκων ήταν Έλληνες ή εξελληνισμένοι Βενετοί. Στις πόλεις του νησιού οι συμβολαιογράφοι Ιταλοί και Έλληνες χρησιμοποιούσαν τη λατινική γλώσσα για να ελκύσουν περισσότερη πελατεία, κυρίως μεταξύ των ντόπιων και των ξένων εμπόρων. Στην πραγματικότητα βέβαια οι συμβολαιογράφοι που συνέτασσαν στη λατινική γλώσσα φαίνεται ότι ήταν συγκεντρωμένοι στην πρωτεύουσα του νησιού, όπου τους περίμενε περισσότερη πελατεία, κυρίως λόγω της έντονης κίνησης του λιμανιού και της πολυεθνικής ομάδας των εμπόρων. Αυτό αποδεικνύεται από την

16. Για την παιδεία γενικότερα στην Κρήτη, βλ. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, «Η παιδεία κατά τη βενετοκρατία», *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. 2, Κρήτη 1988, σελ. 165-195 και ειδικότερα, σελ. 166-168. Για συμβάσεις μαθητείας, βλ. ΧΡΥΣΑΣ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. 2, Κρήτη 1988, σελ. 146-147.

17. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Δύο παλιές κρητικές διαθήκες (1506, 1515), από τα νοταριακά αρχεία της Βενετίας», *Κρητική Πρωτοχρονιά* 3 (1963), σελ. 73-74.

περίπτωση του Ρεθύμνου, όπου στις αρχές του 14ου αιώνα (1304) δεν υπήρχε κανένας συμβολαιογράφος που να γράφει στη λατινική γλώσσα (...*in Rethimo ubi nullus notatrius latinus est...*), με αποτέλεσμα οι ενδιαφερόμενοι να απευθύνονται σε συμβολαιογράφους του Χάνδακα¹⁸.

Οι συμβολαιογράφοι σε ελληνική γλώσσα ήταν σαφώς λιγότεροι από τους Ιταλούς συναδέλφους τους, όχι όμως και ολιγάριθμοι. Μέσα σε μια εικοσαετία (1365-1382) μαρτυρούνται πέντε άδειες άσκησης του επαγγέλματος σε ελληνική γλώσσα. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι απ' αυτές μια μόνο αφορούσε το Χάνδακα, ενώ οι υπόλοιπες την περιφέρεια, τα Χανιά δηλαδή, το Castro Nuovo και τα χωριά Άγιο Μύρο και Σέλινο¹⁹. Σ' αυτούς πρέπει να προστεθούν, ανάμεσα στα χρόνια 1382-1446, άλλοι πέντε επίσης συμβολαιογράφοι σε ελληνική γλώσσα, οι οποίοι δρούσαν κατά πάσα πιθανότητα στο Χάνδακα. Είναι γνωστοί από τα μοναδικά ελληνικά έγγραφα που έχουν σωθεί καταχωρημένα στα *Atti Antichi* του αρχείου του Δούκα της Κρήτης και τα οποία φέρουν την υπογραφή τους²⁰. Είναι αξιοσημείωτο πάντως το γεγονός ότι δεν έχουν σωθεί άλλα συμβολαιογραφικά έγγραφα (ή ακόμη και άλλα ιδιωτικά ή δημόσια έγγραφα) σε ελληνική γλώσσα, τη στιγμή που είναι γνωστά από τη μία η ύπαρξη αρκετών συμβολαιογράφων που συνέτασσαν τέτοια και από την άλλη η υποχρέωσή τους να κατα-

18. Pietro Pizolo. *Notaio in Candia*, έκδ. Salvatore Carbone, τόμ. 2, Βενετία 1985, αρ. 1017, σελ. 149-150.

19. Οι συμβολαιογράφοι που διορίζονται είναι: α. 14 Φεβρουαρίου 1365, παπάς Γεώργιος Σηλιώτης, κάτοικος Χανίων (Πρβλ. ΧΑΙΡΕΤΗ, ό.π.) β. 14 Αυγούστου 1370, Πέτρος Alvirando, κάτοικος Σελίνου γ. 8 Φεβρουαρίου 1371, παπάς Δαβίδ Λαμυονίτης, κάτοικος Χάνδακα δ. 7 Σεπτεμβρίου 1381, Κωνσταντίνος Καλομμάτης, κάτοικος Castro Nuovo ε. 17 Απριλίου 1382, παπάς Γιάννης Βλαδίμηρος, κάτοικος Αγίου Μύρου. Βλ. ELISABETH SANTSCHI, *Régestes des arrêts civils et des Memoriaux (1363-1399) des Archives du Duc de Crète*, Βενετία 1976, Sentenze αρ. 28, 210, 257, 326, 327.

20. Οι συμβολαιογράφοι αυτοί ήταν: Μανουήλ Μορζήνος (1399, 1402, 1414), παπάς Μανουήλ Αχλάδης (1403, 1411), Ιωάννης Δέσος (1445, 1446), Γεώργιος Χριστιανόπουλος (1446): βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, «Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα *Atti Antichi* του Αρχείου του Δούκα της Κρήτης», *Θησαυροίσματα* 3 (1964), σελ. 73-102. Επίσης ο ταβουλάριος Μιχαήλ ιερέυς ο Σηλιώτης (1359): βλ. C. D. MERTZIOS, «Un mandat du XIVe siècle en grec vulgaire», *BF* 2 (1967), σελ. 267-268.

χωρούν κάθε συμβολαιογραφική πράξη στα επίσημα κρατικά κατάρτιστα. Και αν για τους συμβολαιογράφους των περιοχών Χανίων και Ρεθύμνου μπορεί να είναι δικαιολογημένη η απουσία εγγράφων, αφού ήταν υποχρεωμένοι να τα καταθέτουν στις ντόπιες αρχές, τα αρχεία των οποίων δεν έχουν σωθεί, για τους συμβολαιογράφους του Χάνδακα το ερώτημα παραμένει αναπάντητο.

Η οργάνωση ενός συμβολαιογραφείου δεν είναι γνωστή και οι απαντήσεις σε ορισμένα προβλήματα παραμένουν στο χώρο της υπόθεσης ή της απλής λογικής διαπίστωσης. Γνωστή είναι αντίθετα η συμβολαιογραφική τακτική, σύμφωνα με την οποία υπήρχαν τα πρόχειρα σημειώματα (*notulae*), το προσχέδιο δηλαδή της πράξης με όλους τους βασικούς όρους, το πλήρες κείμενο της πράξης, το έγγραφο δηλαδή με τη νομική ισχύ (*minuta*), και τέλος το αντίγραφο για τους συμβαλλομένους ή τους τυχόν άλλους ενδιαφερομένους (*instrumentum grossatum* ή *grosso*)²¹.

Οι δυσκολίες στη γλωσσική επικοινωνία αφορούσαν τις μεταξύ ετερόγλωσσων συναλλαγές, όπως για παράδειγμα ενός Ιταλού συμβολαιογράφου με τους έλληνες πελάτες του, ή ακόμη ενός Ιταλού και ενός Έλληνα για μια μεταξύ τους συμφωνία. Είναι γνωστό ότι υπήρχαν Ιταλοί συμβολαιογράφοι που γνώριζαν ελληνικά και ότι έλληνες πελάτες, φθάνοντας στο συμβολαιογράφο, είχαν πολλές φορές έτοιμο το ίδιο το συμβόλαιο ή ένα προσχέδιό του στα ελληνικά, οπότε χρειαζόταν απλώς μετάφραση²². Το ίδιο ήταν δυνατό να συμβαίνει κατ' αναλογία και όταν οι συμβαλλόμενοι ήταν ένας Ιταλός και ένας Έλληνας. Προβληματίζει επίσης το γεγονός της υπογραφής λατινικών συμβολαίων από έλληνες μάρτυρες, οι οποίοι για λόγους τυπικούς, αλλά και ουσιαστικούς όφειλαν να γνωρίζουν το περιεχόμενό του. Θεωρείται πιθανή η επιτόπου προφορική μετάφραση ή καλύτερα ενημέρωση για το περιεχόμενο από το λατινικό πρωτότυπο ή το τυχόν ελληνικό προσχέδιο, αν λάβουμε μάλι-

21. W. F. BAKKER - A. F. VAN GEMERT, «Οι διαθήκες του κρητικού νοταρίου Αντωνίου Γιαλέα (1529-1532)», *Κρητολογία* 6 (1978), σελ. 9.

22. ANGELIKI E. LAIOU, «Venetians and Byzantines: Investigation of Forms of Contact in the Fourteenth century», *Θησαυρίσματα* 22 (1992), σελ. 39.

στα υπόψη μας ότι το πρόβλημα αφορούσε και τα ελληνικά έγγραφα, αφού το ποσοστό αναλφαβητισμού ήταν σίγουρα πολύ μεγάλο. Δεν πρέπει να αποκλειστεί και η προσωπική ενημέρωση του μάρτυρα από τον ομόγλωσσό του συμβαλλόμενο ή ακόμη και η μαρτυρία απλώς για λόγους προσωπικής γνωριμίας.

Δεν πρέπει ίσως να αναχθεί η γραφειοκρατική επικοινωνία σε μείζον πρόβλημα, ιδιαίτερα μετά τον πρώτο αιώνα της βενετικής κατοχής ή και ακόμη νωρίτερα. Η καθημερινή συνύπαρξη Ελλήνων και Ιταλών θα είχε από πολύ νωρίς αρχίσει να αμβλύνει τις γλωσσικές διαφορές, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο. Η τυπικότητα της γλώσσας των συμβολαίων δεν θα απαιτούσε πολύπλοκες διαδικασίες για τη συνεννόηση μεταξύ των συμβαλλομένων και αυτών με τους συμβολαιογράφους, παρά τις αναμφισβήτητες παγίδες που έκρυβε η αδυναμία πλήρους κατανόησης του περιεχομένου ενός συμβολαίου.

Έτσι, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε ένα απλούστερο σχήμα. Μετά την προφορική συμφωνία ανάμεσα στους συμβαλλομένους ακολουθούσε η τυπική διαδικασία κατοχύρωσής της. Ο συμβολαιογράφος ενημερωνόταν στους ειδικούς όρους της συμφωνίας και συνέτασσε το πλήρες τυπικό πλέον κείμενο του συμβολαίου με την παρουσία των συμβαλλομένων και των μαρτύρων. Η καταχώρηση του συμβολαίου στα επίσημα κρατικά κατάστιχα επισφράγιζε και επίσημα τη συμφωνία. Η εμπιστοσύνη μεταξύ των συμβαλλομένων και αυτών προς το συμβολαιογράφο, όσο κι αν αυτό φαίνεται εκτός γραφειοκρατικής δεοντολογίας, πρέπει να συμπεριληφθούν στις αναγκαίες προϋποθέσεις για την υπογραφή συμβολαίου μεταξύ ετερογλώσσων.

Η καταχώριση των συμβολαιογραφικών πράξεων στα επίσημα κατάστιχα της Δουκικής Καγκελαρίας για νομική κατοχύρωση γινόταν αμέσως ή με μικρή χρονική διαφορά μετά την αρχική τους σύνταξη. Πολλές φορές όμως, κατά παράβαση του κανόνα, τα συμβόλαια καταχωρούνταν μετά από πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα, διευκολύνοντας έτσι το συμβολαιογράφο στην ομαδική αντιγραφή παλαιών και νέων εγγράφων συγχρόνως. Την καταχώριση, στην πραγματικότητα δηλαδή την αντιγραφή, της πράξης την έκαναν οι

ίδιοι οι συμβολαιογράφοι που την είχαν συντάξει για την αποφυγή λάθους ή απάτης. Δεν είναι βέβαιο αν η καταχώριση γινόταν πάντα στην γλώσσα του πρωτοτύπου ή αν οι συμβολαιογράφοι που συνέτασσαν στην ελληνική γλώσσα ήταν υποχρεωμένοι να τα μεταφράζουν ή να δίνουν λατινική περίληψη²³. Η έλλειψη πάντως ελληνόγλωσσων συμβολαίων, παρά τη δηλωμένη ύπαρξη τέτοιων και μάλιστα στο Χάνδακα, συντείνει στην αμφιβολία αυτή. Και βέβαια δεν είναι εύκολο να χαρακτηριστεί σύμπτωση η απώλεια όλων των πρωτοκόλλων των ελληνόγλωσσων συμβολαιογράφων.

Δείγμα της συνύπαρξης και της αντιπαράθεσης της λατινικής και της ελληνικής γλώσσας αποτελούν οι ελληνικοί όροι και οι ελληνικές λέξεις που εντάχθηκαν στη γλώσσα των εγγράφων. Το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα έντονο στο χώρο της αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας, όπου η υπεροχή του ελληνικού πληθυσμού και η σχετική απειρία των Βενετών στο χώρο αυτό επέδρασε σημαντικά, εκτός όλων των άλλων, και στην ορολογία των εγγράφων.

Ελληνικοί όροι ήταν ήδη σε χρήση, με μικρότερες ή μεγαλύτερες αποκλίσεις στο νόημά τους, πριν από τη βενετική κατάκτηση. Οι Βενετοί τους υιοθέτησαν από την αρχή, παρά την ύπαρξη των αντίστοιχων λατινικών, και επιβλήθηκαν οριστικά για όλη σχεδόν τη διάρκεια της βενετοκρατίας²⁴. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται

23. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, ό.π., όπου αναφέρεται ότι οι συμβολαιογράφοι καταχωρούσαν οι ίδιοι τα συμβόλαια στα επίσημα κρατικά κατάστιχα στη γλώσσα του πρωτοτύπου, για να αποφεύγονται λάθη και απάτες.

24. Τέτοιοι όροι ήταν για παράδειγμα: αγγαρεία (angaria), άγραφος (agrafus), αναγραφή (anagrafi), γονικό (gonico), δεκάτεια (decatia), ζευγάριον (seugarium), κανίσκι (caniscum, canischi), εξένιον (exenium, exenion), κατάστιχο (catasticum), μεταχείρηση (metacherissi), νομή (nomi), χωραφοσκέπασμα (chorafoschepasma) και άλλοι. Για τους ελληνικούς όρους που υιοθετήθηκαν από τη βενετική διάλεκτο, βλ. Μ. CORTELAZZO, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Μπολόνια 1970. Για την ελληνική ορολογία επίσης στην αμπελοκαλλιέργεια στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, βλ. Ρ. TOPPING «Viticulture in venetian Crete», *Πεπραγμένα του 4' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. 2, Αθήνα 1981, σελ. 509-520. Βλ. ακόμη, Ν. Μ. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Βυζαντινά γλωσσικά και φιλολογικά. II. Γεωργικοί όροι εκ Κρητικών Ενετικών εγγράφων», *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά*, τεύχος 1, Αθήνα 1978, σελ. 101-108.— ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ελληνικά λέξεις εις την ορολογίαν του Basso-Latino της Κρήτης (ΙΓ'-ΙΔ' αι.)», *ΕΕΒΣ* 47 (1987-1989), σελ. 148.

και στις φραγκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές κατά τους ίδιους αιώνες. Εκεί η υιοθέτηση των κυριότερων βυζαντινών όρων της αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας ήταν αμεσότερη και μεγαλύτερη, λόγω του μικρότερου αριθμού των φράγκων κατοίκων και της λιγότερο μακρόχρονης και συστηματικής εκμετάλλευσης της γης από τους ίδιους²⁵. Τους ελληνικούς όρους τους ακολουθούσαν πολλές φορές επεξηγηματικά στοιχεία στη λατινική γλώσσα για την καλύτερη κατανόηση ή ερμηνεία. Πολλοί επίσης απ' αυτούς εναλλάσσονταν στα έγγραφα με τους αντίστοιχους λατινικούς, άλλοτε δηλαδή απαντούν στα λατινικά και άλλοτε στα ελληνικά, ανάλογα με την επισημότητα του εγγράφου, το συντάκτη του και τους συμβαλλομένους. Η εναλλαγή αυτή είναι συνηθισμένη κυρίως στα συμβόλαια, όπου είναι επίσης συχνή η χρήση και των δύο ταυτόχρονα όρων, ελληνικού και λατινικού δηλαδή, ως επεξήγηση ο ένας του άλλου. Η επικράτηση των ελληνικών όρων, όχι μόνο διευκόλυνε αρχικά τους Βενετούς που είχαν φθάσει στην Κρήτη απροετοίμαστοι στις λεπτομέρειες ενός συστήματος αγροτικών σχέσεων που δεν είχαν δοκιμάσει, αλλά και τον αγροτικό πληθυσμό που ήταν σχεδόν στο σύνολό του ελληνικός.

Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι ελληνικές λέξεις ή φράσεις που απαντούν κυρίως στα έγγραφα κατανομής έγγειας ιδιοκτησίας και ειδικότερα στα μέρη του εγγράφου που περιγράφονται τα σύνορα της κτηματικής περιουσίας²⁶. Πρόκειται για κείμενα που ακολουθούν πιστά στη δομή, στην περιγραφή και στην ορολογία τα ανάλογα κείμενα των βυζαντινών «περιορισμών». Έτσι, λέξεις ή

25. Βλ. D. JACOBY, *La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assises de Romanie», sources, application et diffusion*, Παρίσι 1971.— J. LONGNON - P. TOPPING, *Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι 1969.— P. TOPPING, «Le régime agraire dans le Péloponnèse latin au XIVe siècle», *L'Hellénisme Contemporain*, 2η σειρά, 10 (1956), σελ. 255-295 (= *Studies on Latin Greece. A. d. 1205-1715*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, αρ. II).

26. Τέτοιου είδους έγγραφα βλ. ΧΡΥΣΛΑΣ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Τα λατινικά έγγραφα του Πατριαρχικού Αρχείου», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σελ. 349-378.— Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη 13ος-11ος αι.*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 1986, σελ. 480-632.

φράσεις που σε άλλου είδους έγγραφα εκφέρονται στη λατινική γλώσσα, εδώ απαντούν στα ελληνικά²⁷. Πρέπει να επισημανθεί ότι οι περιγραφές αυτές είναι γραμμένες, εκτός από μερικές εξαιρέσεις, στη βενετική διάλεκτο και όχι στα λατινικά, είναι κείμενα δηλαδή λιγότερο τυπικά, τα οποία μετά την αναγνώρισή τους τόσο από τα ενδιαφερόμενα μέρη όσο και από τις αρχές, καταχωρούνταν στα επίσημα κατάστιχα. Κατά την καταχώριση προτασσόταν εισαγωγικό σημείωμα στη λατινική γλώσσα, με την επίσημη απόφαση της κατανομής των μεριδίων της περιουσίας στους κληρονόμους και άλλα διευκρινιστικά στοιχεία, μεταξύ των οποίων και τα ονόματα εκείνων που είχαν διενεργήσει το μοίρασμα (*partitores*). Οι τελευταίοι ορίζονταν κάθε φορά, ειδικά για τη διενέργεια συγκεκριμένης κατανομής γης. Ήταν συνήθως Βενετοί, οι οποίοι συνέτασσαν το κείμενο επιτόπου στη γλώσσα που μιλούσαν. Η υπόδειξη και η περιγραφή των συνόρων, παρόλο που σπάνια αυτό αναφέρεται, γινόταν από ντόπιους αγρότες, κυρίως Έλληνες, που γνώριζαν καλά την περιοχή²⁸. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι περιγραφές αυτές, όπως και η πρακτική των οριοθετήσεων, να διατηρήσουν την παλιά βυζαντινή παράδοση.

27. Αναφέρονται για παράδειγμα τέτοιες λέξεις: το αγρουλίδι (*agrulido*), η αμυγδαλιά (*amigdalea*), το γεράνι (*ieragni, gherani*), ο κουφότραφος (*cufotrafo*), το μετόχι (*metochi*), η ριζιμαία πέτρα (*risimea petra*), το ρυάκι (*riachi*), το χαράκι (*charachi*) και άλλες πολλές που έχουν αποθησαυριστεί, αλλά δεν είναι δυνατόν να αναφερθούν όλες εδώ. Σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω σημ. 24.

28. Το 1352, ο Μάρκος Faletro και η Cornarola Cornario μοιράστηκαν τη γη και τους βιλλάνους των χωριών Σκοιλού, Μαχαιρά και Μοναστηράκι, καθώς και των μετοχιών του τελευταίου χωριού, Πλατύσκηνου, Καβουρέα, Μέσης και Ψειροχωριού. Τη διενέργεια δεύτερης συμπληρωματικής κατανομής, οι αρχές την ανέθεσαν μετά από ορκωμοσία σε μερικούς κατοίκους της περιοχής. Αυτοί ανέλαβαν να μοιράσουν την περιουσία με δίκαιο και σωστό τρόπο, σύμφωνα με τη συνείδησή τους. Τους έδωσαν διορία οκτώ μέρες, στο τέλος της οποίας όφειλαν να παρουσιαστούν και να καταθέσουν τα αποτελέσματα της κατανομής. Στη συνέχεια οι αρχές κάλεσαν τα ενδιαφερόμενα μέρη για να την αναγνωρίσουν και να καταχωρηθεί έπειτα στα επίσημα κατάστιχα (ASV, *Duca di Candia*, busta 20, τετράδιο 2, φ. 598^v = ΓΑΣΠΑΡΗ, ό.π., σελ. 592-593). Το 1402, ο παπάς Θεόδωρος Σκλίβης, ο Μιχάλης Κισσαμίτης και ο Φραγκούλης Βλάχος ορκίστηκαν ύστερα από εντολή των αρχών, με σκοπό να μοιράσουν και να παραχωρήσουν στους ενδιαφερόμενους αγρότες τα αμπέλια και τη γη του Γιαννάκη Σχορδίλη, του λεγόμενου Μαλαφάρα, στο χωριό Καϊάφα (ASV, *Duca di Candia*, busta 11, τετράδιο 12, φ. 5^r).

Το ελληνικό λεξιλόγιο των λατινικών και ιταλικών εγγράφων κατανομής έγχειας ιδιοκτησίας αποκαλύπτει γλωσσικά στοιχεία της Κρήτης σε μια αρκετά πρώιμη εποχή. Δεν είναι γνωστό αν η γεωγραφική απομόνωση του νησιού από την υπόλοιπη βυζαντινή αυτοκρατορία είχε συντελέσει από πολύ παλαιότερα στην αποκρυστάλλωση διαλέκτου ή απλώς κάποιων ιδιωματικών στοιχείων. Είναι βέβαιο, αντίθετα, ότι η ξένη κατοχή ευνόησε τόσο τη διατήρηση των στοιχείων αυτών μέχρι και σήμερα, όσο και το δανεισμό και την ένταξη στην ελληνική γλώσσα πολυάριθμων στοιχείων της ιταλικής γλώσσας.